

สามัคคีเภทคำฉันท์: วรรณกรรมชิ้นเอกของชิต บุรทัต

หม่อมหลวงคำววง วราสิทธิชัย*

บทนำ

หากกล่าวถึงกวีในสมัยรัชกาลที่ ๖ ชิต บุรทัตเป็นกวีท่านหนึ่งที่เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลาย เพราะท่านเป็นผู้ที่มีฝีมือทางการประพันธ์ร้อยกรองโดยเฉพาะอย่างยิ่งโคลงและฉันท์ทั้งขนาดสั้นและขนาดยาวลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้น เช่น ศรีกรุง ประตู่ใหม่ เป็นต้น โดยใช้นามจริงและนามแฝงนามแฝงที่ใช้คือเอกชน และแมวคราว

ผลงานที่สร้างชื่อเสียงให้ชิต บุรทัตอย่างมาก คือ สามัคคีเภทคำฉันท์ ซึ่งท่านแต่งเมื่ออายุเพียง ๒๐ ปีเศษ^๑ กระทรวงศึกษาธิการได้กำหนดให้วรรณกรรมคำฉันท์เรื่องนี้เป็นแบบเรียนภาษาไทยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๔^๒ และใช้มาเป็นเวลาหลายปีเพื่อให้นักเรียนได้ศึกษาเนื้อเรื่องลักษณะแผนผังฉันท์ประเภทต่างๆ ตลอดจนภาษาวรรณศิลป์ การที่ผู้อ่านจำนวนมากยังจดจำชื่อของสามัคคีเภทคำฉันท์ได้ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากการกำหนดให้เรื่องนี้เป็นแบบเรียนในหลักสูตร แต่อีกส่วนหนึ่งเนื่องมาจากคุณค่าทางวรรณศิลป์ของวรรณกรรมเรื่องนี้ซึ่งเป็นที่ประจักษ์แก่นักอ่านทั้งหลายดังจะได้พิจารณาในประเด็นต่างๆ ดังนี้

เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์

ก่อนที่จะวิเคราะห์ศิลปะการใช้ภาษามีสิ่งที่ควรทราบเบื้องต้นเกี่ยวกับเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ดังนี้

๑. ที่มาของเรื่อง

ชิต บุรทัตได้นำเค้าเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์มาจากนิทานสุภาษิตเรื่องหนึ่งในหนังสือพิมพ์รายคาบชื่อ “ธรรมจักร” หนังสือรุ่นแรกของมหาวิทยาลัย เป็นหนังสือที่เรียบเรียงจากภาษาบาลีซึ่งมีเรื่องราวอยู่ในมหาปรีณพพานสูตร และอรรถกถาสุมังคลวลลิตี โดยชิต บุรทัตได้แต่งเติมความบ้างตามลีลาฉันท์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีจุดมุ่งหมายในการแต่งเพื่อแสดงฝีมือกวี เฉลิมพระนคร และเป็นคติสอนใจแสดงโทษแห่งการแตกความสามัคคี

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อ.บ. (เกียรติยศอันดับสอง) ภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, อ.ม. ภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาพย์ฉบับ ๑๖

ไว้ปากไว้วากย์วาที

ไว้วงศ์กรี

ไว้เกียรติและไว้นามกร

ไว้เฉลิมเสริมศรีพระนคร

คือพิทยาภรณ์

พิเศษประดับสรรพางาม^๑

สัททูลวิกกิตัดฉันท ๑๙

บุชาศาสนพากย์สุภาษิตวิโรจน์

เริงปรีติปราโมทย์

ประมวล^๔

เข้าใจว่าชิต บุรทัตตั้งใจแต่งเรื่องนี้เอง ไม่ใช่ด้วยมีพระบรมราชโองการหรือเนื่องในโอกาสพิเศษใดๆ เพราะปกติท่านก็ชอบแต่งฉันทอยู่แล้ว

ลักษณะคำประพันธ์ที่ใช้ คือ ฉันท์ประเภทต่างๆ แต่งสลับกับภาพย์ ปรากฏชื่อฉันท์ที่ใช้จำนวน ๑๘ ประเภท^๕ ส่วนหนึ่งเป็นฉันท์ซึ่งเป็นที่รู้จักและยังคงนิยมนำมาแต่งจวบจนปัจจุบัน เช่น อินทรวีเชียร-ฉันท์ วสันตติลกฉันท์ เป็นต้น

๒. เนื้อเรื่อง

พระเจ้าอชาตศัตรูแห่งแคว้นมคธทรงปรารถนาที่จะขยายอาณาเขตไปยังแคว้นวัชชีของกษัตริย์ลิจฉวี แต่กษัตริย์ลิจฉวีทรงตั้งมั่นอยู่ในอธิปไตยธรรม ๗ ประการ^๖ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับหมู่คณะที่ก่อให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวกัน ทำให้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงลังเลไม่กล้ายกกองทัพไปตีแคว้นวัชชี พระองค์จึงทรงปรึกษากับอัครบุโรหิต ชื่อ วัสสการพราหมณ์ พราหมณ์เฒ่าออกอุบาย ทูลคัดค้านการตีแคว้นวัชชี พระเจ้าอชาตศัตรูสร้างกริ้ว รับสั่งให้ลงโทษพราหมณ์เฒ่าอย่างหนัก แล้วให้ขับไล่ออกไปจากเมือง วัสสการพราหมณ์ไปพึ่งพระบารมีกษัตริย์ลิจฉวีโดยใช้โวหารแสดงเหตุผล ประกอบกับร่างกายที่มีริ้วรอยจากการลงโทษ ทำให้กษัตริย์ลิจฉวีทรงเชื่อสนิทและให้รับใช้ใกล้ชิด คือ มีหน้าที่อบรมสั่งสอนพระกุมารทั้งหลาย ตลอดจนพิจารณาคติความต่างๆ ระเบียบพราหมณ์เฒ่าก็ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่อย่างดียิ่งจนเป็นที่ไว้วางพระทัย ต่อจากนั้นจึงเริ่มดำเนินตามอุบายทำลายความสามัคคีในหมู่พระกุมาร แล้วขยายวงไปถึงพระชนกของพระกุมารเหล่านั้นอีกด้วย เวลาล่วงไป ๓ ปี สามัคคีธรรมในหมู่กษัตริย์ลิจฉวีก็สิ้นไป วัสสการพราหมณ์จึงลอบไปทูลพระเจ้าอชาตศรูกองทัพมาตีแคว้นวัชชีได้สำเร็จ

๓. แนวคิดสำคัญของเรื่อง: พิจารณาผ่านโครงเรื่องและตัวละครเอก

เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์เปิดเรื่องด้วยการกล่าวถึงพระเจ้าอชาตศัตรู และแคว้นมคธอันรุ่งเรืองของพระองค์ แต่พระองค์มิได้พอพระทัยเพียงเท่านั้น ทรงปรารถนาจะขยายราชอาณาจักรให้กว้างขวางออกไป เป้าหมายคือแคว้นวัชชีของเหล่ากษัตริย์ลิจฉวี ซึ่งมีชายแดนติดต่อกับแคว้นมคธ เป็นสาเหตุให้เกิดปมปัญหาสำคัญของเรื่องนี้ แคว้นวัชชีเกิดจากการรวมหลายแคว้นเข้าด้วยกัน เดิมนับถือยักษ์ แต่

ต่อมาเมื่อได้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ได้ยึดถือ อปริหานิยธรรม อันเป็นหลักในการปกครองและอยู่ร่วมกัน ทำให้เมืองเวสาลีเมืองหลวงของแคว้นวัชชีมีความเจริญยิ่งกว่าเมืองใดในสมัยเดียวกัน คงเป็นด้วยเหตุนี้ที่ทำให้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงปรารถนาจะเข้าครอบครองแคว้นวัชชี^๗ แต่การโจมตีแคว้นวัชชีนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะนอกจากกษัตริย์ลิจฉวีจะยึดมั่นในสามัคคีธรรมแล้ว แคว้นวัชชียังมีลักษณะเป็นการรวมแคว้น จึงน่าจะมีขนาดใหญ่กว่าแคว้นมคธ หากมีสงคราม กองทัพของแคว้นวัชชีจะได้กำลังเสริมจากภาคต่างๆ ดังจะเห็นได้จากลักษณะการปกครองที่อาจิณ จันทรัมพรกล่าวไว้ว่า

ในแคว้นนี้ปกครองอย่างสามัคคีธรรม มิได้ปกครองอย่างสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การปกครองโดยมีกษัตริย์หลายองค์ มีหัวหน้าเรียกว่า นายกะ คือ นายก ต่างมีอำนาจปกครองโดยเฉพาะในภาคของตน ซึ่งแบ่งออกเป็นภาคๆ เมื่อมีราชการสิ่งใดที่จะต้องปรึกษาก็มีการประชุมในสภาเดียวกันทุกๆ คราวไป และกษัตริย์ที่ครองแคว้นวัชชีทุกๆ องค์ก็ได้นามว่ากษัตริย์ลิจฉวีทั้งสิ้น^๘

ในเนื้อเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ก็มีข้อความแสดงให้เห็นว่า การทำสงครามกับแคว้นวัชชีเป็นเรื่องใหญ่ ปรากฏในตอนที่พระเจ้าอชาตศัตรูทรงดำริเรื่องการตีแคว้นวัชชี

ภาพย์ฉบัง ๑๖

ศึกใหญ่ใครจะพยายาม   รบเร้าเอาตาม
กำลังก็หนักนักหนา^๙

หรือตอนที่วัสสการพราหมณ์ทูลทัดทานพระเจ้าอชาตศัตรู ก็เป็นการทัดทานตามเหตุผลที่เป็นจริง ซึ่งแสดงว่ากองทัพวัชชีมีแสนยานุภาพยิ่งกว่ากองทัพมคธ

อุปชาติฉันท์ ๑๑

พวกลิจฉวีชิต	ดิยรัฐวัชชี
ละองค์ละองค์มี	มิตรพันธมิตรคง
อนึ่งก็สามารถ	รณอาจกระทำสง
ครามยุทธยรรยง	มิระยอมเียงใคร
เราน้อยจะย่อยยับ	พลทัพปราชัย
กระนั้นละแนใน	มนข้าพยาकर्ณ ^{๑๐}

ดังนั้นการจะเอาชนะแคว้นวัชชีด้วยการใช้กำลังบุกโจมตี จึงทำได้ยากยิ่ง แต่พระเจ้าอชาตศัตรูก็ยังทรงต้องการชัยชนะเหนือแคว้นวัชชี เพราะการมีอำนาจเหนือแคว้นที่มีกำลังมาก^{๑๑} เจริญและมั่งคั่ง

เป็นแสดงการพระเดชานุภาพของพระองค์ เมื่อไม่สามารถสู้ด้วยกำลังได้ จึงจำเป็นต้องใช้อุบาย ตัวละครที่เข้ามามีบทบาทในตอนนี้ คือ วัสสการพราหมณ์

หากพิจารณาจากโครงเรื่องจะเห็นว่า แม้พระเจ้าอชตศัตรูจะทรงมีบทบาทตอนต้นเรื่องซึ่งทำให้เกิดปมขัดแย้งหลักของเรื่องก็จริง แต่หากไม่มีวัสสการพราหมณ์มาสานต่อนโยบายช่วยผูกปมขัดแย้งต่อๆ มาในเรื่อง ก็จะไม่สามารถดำเนินการให้เป็นไปตามพระประสงค์ได้ สังเกตได้ว่า เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นล้วนเป็นผลจากความคิดและการกระทำอันชาญฉลาดของพราหมณ์เฒ่าแต่เพียงผู้เดียว นับตั้งแต่การวางแผนการ การเป็นไส้ศึกตลอดจนการยุยงสร้างความแตกร้างในหมู่กษัตริย์ลิจฉวีได้อย่างแยบยลและมีขั้นตอน จนกระทั่งแคว้นมคธเป็นฝ่ายชนะในที่สุด

การกำหนดให้วัสสการพราหมณ์เป็นไส้ศึก นับว่าเหมาะสมอย่างยิ่ง เนื่องจากวัสสการพราหมณ์มีสถานภาพสูงคือเป็นนักบวชซึ่งทำหน้าที่เป็นปุโรหิตที่ปรึกษาในราชสำนัก ย่อมมีความรอบรู้เชี่ยวชาญในศาสตร์แขนงต่างๆ เป็นอย่างดี เป็นผู้มีวิญญู รู้จักใช้วาทศิลป์ ตลอดจนมีแผลจากการถูกลงโทษ ทำให้เหล่ากษัตริย์ลิจฉวีทรงเชือสนิท ยอมรับวัสสการพราหมณ์ไว้ให้ทำหน้าที่สมฐานะ คือ อบรมพระกุมารทั้งหลายของกษัตริย์ลิจฉวีและพิจารณาคติความต่าง ๆ การได้ใกล้ชิดพระกุมารเป็นผลดีต่อฝ่ายมคธในการดำเนินแผนการตามพระประสงค์ของพระเจ้าอชตศัตรูได้รวดเร็วยิ่งขึ้น

อีกประการหนึ่ง วัสสการพราหมณ์มีความเหมาะสมในแง่ที่เป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้าอชตศัตรูและประเทศชาติอย่างมาก ยอมเสียสละความสุขส่วนตัว ลงมือดำเนินการทุกอย่างเพียงลำพัง ทำให้คล่องตัว และยังสามารถรักษาความลับเรื่องกลศึกในครั้งนี้ไม่ให้แพร่งพรายไปได้ บทบาทของวัสสการพราหมณ์ตัวละครเอกของเรื่อง สะท้อนให้เห็นถึงจุดประสงค์ของผู้แต่งที่มุ่งชี้ให้เห็นว่าบุคคลควรรักชาติ ยอมเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์ของชาติได้ การกระทำดังกล่าวนับว่าเป็นการกระทำอันน่ายกย่องอย่างยิ่ง

ส่วนกษัตริย์ลิจฉวีนั้นถูกสร้างขึ้นมามีบทบาทสอดคล้องกับแนวคิดหลักของเรื่อง ตามท้องเรื่องกำหนดให้แคว้นวัชชีมีกษัตริย์ปกครองร่วมกันหลายพระองค์ แต่ละพระองค์มีพระปรีชาสามารถ ทรงมีดินแดนและบวรารของพระองค์เอง ดังนั้นการมาร่วมกันปกครองแคว้นวัชชี ทำให้แคว้นนี้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น กษัตริย์ลิจฉวีแต่ละพระองค์ทรงมีฐานะเสมอกัน ยกย่องและให้เกียรติกัน แต่วัสสการพราหมณ์เห็นว่ข้อนี้เป็นจุดอ่อน ใช้เป็นช่องทางในการยุยงให้เกิดความบาดหมาง โดยหยิบยกข้อบกพร่องของพระโอรสและกษัตริย์ลิจฉวีเองมาโจมตี ทำให้เกิดความเข้าใจผิดในหมู่กษัตริย์ลิจฉวีว่าทรงถูกกลดเกียรติ และไม่ได้รับการยกย่องตามสมควร จึงทรงละเลยอธิทานิยธรรมที่เคยปฏิบัติ ขาดความสมานสามัคคีกันทำให้เสียบ้านเสียเมือง นับว่าเหล่ากษัตริย์ลิจฉวีเป็นตัวละครที่สะท้อนว่า ผลของการแตกสามัคคีร้ายแรงเพียงใด

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ เกิดวิกฤตการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศ เช่น วิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๓๐ สงครามโลกครั้งที่ ๑ เป็นต้น ซึ่งมีผลต่อการสร้างสรรค์วรรณกรรมส่วนหนึ่งในสมัยนี้ ให้มีลักษณะเป็นวรรณกรรมปลุกใจให้รักชาติ เช่น เรื่องธรรมาธรรมะสงคราม เรื่องพระร่วง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖ เป็นต้น ชิต บุรทัตก็มีผลงานที่ปลุกใจให้รักชาติตามพระราโชบายในรัชกาลที่ ๖ หลายเรื่อง เช่น ชาติ-ปิยานุสรณ์ ปรีดีปารมภ์ มหาชวารแห่งประเทศสัมพันธมิตร เป็นต้น และเรื่องเด่นคือเรื่องสามัคคีเภท คำฉันท์ซึ่งสะท้อนแนวคิดเกี่ยวกับความรักและการเสียสละเพื่อชาติ โดยแสดงสาเหตุของการแตกสามัคคี

ว่าเกิดจากปัจจัยภายใน คือ กษัตริย์ลิจจวีทรงขาดความสามัคคีพร้อมใจกัน ต่างองค์ต่างทะนงตนว่าทรงมีฝีมือและความสามารถ ไม่ทรงรับฟังความเห็นของที่ประชุม และปัจจัยภายนอก คือ วัสสการพราหมณ์ เป็นไส้ศึกจากแคว้นมคธที่มิซันเชิงในการวางอุบายอย่างแยบยลเป็นเหตุให้เกิดความแตกร้างในหมู่กษัตริย์ลิจจวี นอกจากนี้ วิธีการสร้างตัวละครยังสอดคล้องกับโครงเรื่องและการดำเนินเรื่อง กล่าวคือ กวีกำหนดให้ตัวละครทั้งสองฝ่ายให้มีลักษณะนิสัยตรงกันข้ามวัสสการพราหมณ์คำนึงถึงประโยชน์ของชาติเป็นสำคัญ เห็นแก่ประโยชน์ของชาติยิ่งกว่าประโยชน์ตน แต่กษัตริย์ลิจจวีทรงนำเรื่องส่วนพระองค์มาปนกับเรื่องของชาติ มีทิวในทางผิด ถือตนเป็นใหญ่ ทำให้ผู้อ่านได้รับทราบแนวคิดสำคัญของเรื่อง คือ การแตกความสามัคคีนำไปสู่ความหายนะของชาติได้ตามที่กวีประสงค์

สิ่งที่ควรพิจารณาอย่างยิ่ง คือ แม้ว่าฝ่ายมคธจะพยายามยุยงก่อความแตกแยกมากเพียงใด หากฝ่ายวัชชีตั้งมั่นในสามัคคีธรรม ไม่หวั่นไหวไปตามคำยุยง มีข้อสงสัยใดๆ ก็ปรึกษาหารือกันให้กระจ่าง สร้างความเข้าใจอันดีต่อกัน ย่อมไม่สูญเสียเอกราชเป็นแน่แท้ ดังนั้น จิตใจของกษัตริย์ลิจจวีเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดการแตกสามัคคีครั้งนี้

ตราบใดที่สังคมไทยยังคงมีความขัดแย้งปรากฏให้เห็น เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ก็ยังคงมีเนื้อเรื่องทันสมัย และเป็นอุทาหรณ์เตือนสติให้คนไทยตระหนักว่าความสามัคคีสำคัญยิ่งต่อประโยชน์ของชาติ

ศิลปะการใช้ภาษาในเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์

สิ่งที่ทำให้สามัคคีเภทคำฉันท์ได้รับเลือกให้เป็นแบบเรียนวรรณคดี และเป็นที่ยอมรับของมหาชนก็คือความดีเด่นในด้านศิลปะการใช้ภาษา เพราะคนไทยเป็นคนเจ้าบทเจ้ากลอน ชอบเล่นสัมผัสคำประพันธ์ การที่จะยกย่องว่าวรรณคดีเล่มใดมีคุณค่านั้น คนไทยมักพึงเล็งในเรื่องสัมผัสและความงามทางภาษาเป็นอันดับแรก ดังนั้นวรรณคดีชิ้นเยี่ยมของไทยจึงจำเป็นต้องมีความไพเราะเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสามารถของผู้ประพันธ์ด้วย ดังที่พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ทรงกล่าวไว้ในเรื่องสามกรุงว่า “ความมุ่งหมายในการแต่งกาพย์”^{๑๒} ก็คือ ให้ความเพลินแก่ผู้อ่านและผู้ฟัง อาจให้ด้วยสำเนียงแห่งคำคือสัมผัสดีแลจังหวะห้วงคำดีก็ได้ อาจให้โดยใจความที่กล่าวก็ได้...กาพย์ไหนไม่ให้ความเพลินโดยสำเนียงหรือโดยใจความกาพย์นั้นก็ไม่ทำการตามหน้าที่ ไม่ควรได้ชื่อว่ากาพย์ที่เดียว”^{๑๓} ชิต บุรทัตเป็นผู้หนึ่งที่มีความสามารถด้านการเลือกสรรถ้อยคำ ทำให้สามัคคีเภทคำฉันท์มีความไพเราะอย่างหาตัวจับยาก ซึ่งจะวิเคราะห์ให้เห็นในประเด็นต่าง ๆ ๓ ประเด็น ได้แก่ การใช้ถ้อยคำให้เกิดความงามด้านเสียงและความหมาย การใช้ความเปรียบ และการใช้สำนวนโวหาร

๑. การใช้ถ้อยคำที่ก่อให้เกิดความงามด้านเสียงและความหมาย

ความงามทางภาษาที่ปรากฏในเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์นั้น เกิดจากความสามารถของ ชิต บุรทัต ในการเลือกสรรถ้อยคำมาใช้ได้อย่างไพเราะและมีความหมาย ซึ่งเป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ได้รับความนิยม ปรากฏการใช้ถ้อยคำลักษณะต่างๆ ดังนี้

๑.๑ การเล่นเสียงสัมผัสอย่างแพรวพราวนอกเหนือไปจากลักษณะสัมผัสบังคับตามฉันทลักษณ์ ทั้งสัมผัสอักษรและสัมผัสสระ

การเล่นเสียงสัมผัสอักษรมีหลายแบบ มีทั้งการเล่นสัมผัสภายในวรรคเดียวกันและต่างวรรคกัน การเล่นสัมผัสอักษรภายในวรรคเดียวกันนั้น บางครั้งก็เล่นสัมผัสกับคำที่อยู่ติดกัน แต่บางครั้งก็เล่นสัมผัสกับคำที่อยู่ห่างกัน หรือไม่ก็เล่นเสียงสัมผัสอักษรเกือบตลอดทั้งวรรคหรือตลอดทั้งวรรค และยังมีการเล่นสัมผัสอักษรต่างวรรคกันอีกด้วย แสดงว่าชีวิต บุรทัตมีภูมิรู้เรื่องศัพท์มาก จึงสามารถนำศัพท์ที่มีเสียงพยัญชนะต้นเหมือนกันมาเล่นคำได้ เช่น

ภาพย์ฉมัง ๑๖

แพรวแพรว พรายพรายชายกรอง ก่องสกาวดาวทอง
 ทั้งฟูสุพรรณสรรรถกล

สองพลุสุกวลัยลอยล ลาดพิสตร์รัตคน
 และปกขนองของหาง

วงเสยเงยเคียรสายพลาง เกิดทันต์ท่าทาง
 ส่งปล้ำกำลัง^{๑๔}

อิทิสังฉันท์ ๒๐

พ่ายเพราะภัยพะตัวและกลัวจะพลอย
 พิณาตชิพิต ประดิษฐ์ประดอย ประเด็นขัด^{๑๕}

นอกจากนี้ยังมีการเล่นเสียงสัมผัสอักษรลักษณะอื่นๆ อีก เช่น มีการสัมผัสอักษรของคำต้นวรรคกับคำท้ายวรรคภายในวรรคเดียวกัน มีการสัมผัสอักษรของคำท้ายของวรรคหน้ากับคำแรกของวรรคหลัง เป็นต้น

อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑

ตั้งนั้น ณ หมูไต่	ผิบไร้สัมผัสมี... ^{๑๖}
แม้มากผิกิ่งไม้	ผิวใครจะใคร่ลอง... ^{๑๗}
ควรรชนประชุมเช่น	คณะเป็นสมาคม
สามัคคิบรรรม	ภานิทรรำพึง ^{๑๘}

ภุขงคประยาตฉันท์ ๑๒

... มลั้งเหตุพิเฉทสาย สัมครสนธิ์สโมสร^{๑๘}

การเล่นเสียงสัมผัสสระ มีทั้งการแต่งตามสัมผัสบังคับของฉันทลักษณ์ สัมผัสระหว่างบท ส่วนสัมผัสในนั้นมีการเล่นสัมผัสทั้งคำที่อยู่ใกล้กันและอยู่ห่างกัน ทั้งคำที่อยู่ภายในวรรคเดียวกันและต่าง

ภาพย์ฉมัง ๑๖

ครั้นทรงดำริทริไป

ยากหยั่งยังใน

มนัสมีแน้แปรเกรง^{๒๗}

๑.๓ การเล่นคำ เป็นลักษณะเด่นที่สุดในศิลปะการใช้ถ้อยคำของชิต บุรทัต มีปรากฏในผลงานของท่านทุกเรื่อง และปรากฏเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์นี้เกือบทุกบททุกตอน โดยเฉพาะบทบรรยายความ บทพรรณนา และบทสนทนา แสดงว่าชิต บุรทัต มีความถนัดในการเล่นคำมาก และทำให้สามัคคีเภทคำฉันท์มีคุณค่าทางวรรณศิลป์ การเล่นคำที่กล่าวถึงนี้คือการเล่นคำล้อ โดยใช้คำที่มีพยัญชนะต้นตัวเดียวกันมาล้อกัน การเล่นคำล้อที่พบในเรื่องนี้มีหลายแบบ มีทั้งการเล่นคำล้อภายในวรรคเดียวกันซึ่งอาจจะล้อคำที่อยู่ชิดกัน หรืออยู่ห่างกันได้ คำที่ล้ออาจใช้คำคำเดียวกัน หรือคำที่มีพยัญชนะต้นตัวเดียวกันก็ได้ และอาจจะเล่นคำล้อส่วนหน้า ส่วนกลางหรือส่วนท้ายวรรคก็ได้ เช่น

วสันตติลกันท์ ๑๔

สามยอดตลอดตระยะระยับ

วะวะวิบสลัปพรรณ...^{๒๘}

เล่นอักษร /ร/ /ย/

... แผ่เกี่ยวผกามบุษปวีล

ลีและวางระหว่างเนื่อง^{๒๙}

เล่นอักษร /น/ /ก/ /ล/ /ว/กับ/ร/ /ว/

ภาพย์ฉมัง ๑๖

เคยเคิกเข้าศึกอีกครัน

เสียงเพรียกเรียกมัน

เล่นอักษร /ค/ /ค/ กับ /ข/ /ค/

คำรณประดุกเดือดดาล^{๓๐}

อินทรวงศ์ฉันท์ ๑๒

หนักข้างระคางอยู่

บมิรู้จะรับจะรอง

เล่นอักษร /จ/ /ร/

ภายหลังก็ตั้งตรง

ตริฎเว็นระวังระแวง^{๓๑}

เล่นอักษร /ร/ /ว/

การเล่นคำล้อนี้ มีการเพิ่มสัมผัสสระและสัมผัสพยัญชนะเข้ามาในวรรคทำให้มีความไพเราะเพิ่มขึ้น เช่น สติอดสะกดเอา เล่นอักษร /ส/ /อ/ และมีสัมผัสสระโอะ (ลดรูป)

บางครั้งเล่นคำล้อภายในวรรคทั้งวรรค

วสันตติลกันท์ ๑๔

คัณนาอเนกคณะอนงค์

สิริทรงเจริญใจ...^{๓๒}

เล่นอักษร/ค/ /น/กับ/ค/ /น/และ/อ/ /น/

บานัญญุพระปัญชรสลัก

ฉลุลักษณะเผลลลาย...^{๓๓}

เล่นอักษร /ฉ/ /ล/ และ /ล/

ภูษงคประยาตฉันท์ ๑๒

... กษัตริย์ลิจฉวีวาร

ระวังเหือดระแวงหาย^{๓๔}

เล่นอักษร /ร/ /ว/ และ /พ/

วิชขุมมาลาฉันท์ ๘

.. หากเห็นแยกบาย

ผิแยกผกยล^{๓๕}

เล่นอักษร /ผ/ และ /บ/

นอกจากนี้ยังมีการเล่นคำล้อโดยสลับที่ตัวอักษร ไม่ได้ล้อตามลำดับเรียงกัน เช่น

วสันตดิถีฉันท์ ๑๔

เฟ่งภาพตลอดตะละผนัง

ก็มีล้งเม็ล่องศรี...^{๓๖}

เล่นอักษร /ภ/ /ฉ/ /ล/ และ /ต/ /ล/ /ผ/

... ห้อมมันนมหันต์อริจะราญ

ก็ระยอและท้อหนี^{๓๗}

เล่นอักษร /พ/ /ม/ และ /น/ /พ/

จักยาดรพู่หัพพลยท

รประทุษย์ยี้^{๓๘}

เล่นอักษร /บ/ /พ/ และ /พ/ /บ/

ส่วนการเล่นคำต่างวรรคก็มีการเล่นคำทั้งส่วนหน้าและส่วนท้าย

อีทิสฉันท์ ๒๐

นาคราภิบาลสภาพดี

และราชบุรุษแนะเฮี้ยจะรี

จะรอยไย^{๓๙}

เล่นอักษร /จ/ /ร/

วสันตดิถีฉันท์ ๔

อำพนพระมณฑิรพระราช

สุนิวาสน์วโรพาร์

เล่นอักษร /อ/ /พ/ และ /อ/ /ภ/

อัพภัณฑรไพจิตรและพา

หิรภาคก็พึงชม^{๔๐}

... เพดานก็ดาร์กะประกาย

ระกะดาษประดิษฐ์ดี^{๔๑}

เล่นอักษร /จ/ /ร/ /ภ/ และ /ร/ /จ/ /ภ/

๑.๔ การใช้คำอภิปาส เป็นการซ้ำคำโดยใช้พยัญชนะหรือเสียงพยัญชนะตัวหน้าซ้ำไปข้างหน้า^{๔๒} ช่วยในเรื่องการพรรณนาภาพให้ชัดเจนขึ้น มีการเคลื่อนไหวเหมือนจริง หรือแสดงให้เห็นการกระทำของตัวละครในเรื่องชัดเจนขึ้น เช่น

กาพย์ฉมัง ๑๖

แรงหัตถ์กวัดแกว่งซึ่งสรรพ

ศัสตราวุธอัน

วะวาววะวาววาวคม^{๔๓}

แสดงภาพทหารที่กวัดแกว่งอาวุธอยู่ในมือ เมื่อคมอาวุธต้องแสงแดดเป็นประกายวาววับวาววาบทำให้ผู้พบเห็นตื่นตาตื่นใจเป็นอันมาก

อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑

บงเนื้อก็เนื้อเด่น

พิศเส้นสิริรวิ

ท้าวร้างและทั้งตัว

ก็ระวิระริวิไหว^{๔๔}

คำว่า “ระริกระริว” แสดงให้เห็นอาการสั่นเทิ้มด้วยความเจ็บปวด เพราะถูกโอบยตี

๑.๕ การเล่นคำซ้อน แสดงความสามารถของกวีในการนำศัพท์มาใช้เพื่อเน้นย้ำความ และในกรณีที่ต้องแยกคำใช้ต่างวรรค การใช้คำซ้อนจะช่วยให้ฟังไม่ขัดหูและทำให้เนื้อความต่อเนื่องกัน เช่น

อุปมาดิฉันท์ ๑๑

ตกลงและทรงหนัด

ณะกะวัสสการครู^{๔๕}

คำว่า “หนัดณะ” เมื่อนำมาแยกใช้ก็ทำให้สามารถเข้าใจความหมายได้ทั้งสองวรรค และคำว่า “ณะ” ยังช่วยเสริมเน้นคำว่า “หนัด” ให้หนักแน่นยิ่งขึ้น คำว่า “หนัดณะ” จึงเป็นทั้งการนัดหมายอุบายกัน และเป็นการแนะนำอีกด้วย แสดงว่าพระเจ้าอชาตศัตรูและวัสสการพราหมณ์ได้เตรียมแผนการอย่างดีก่อนลงมือกระทำจริง

มาณวกฉันท ๘

ขุนมนเคือง

เรื่องนฤสาร

เช่นกะกุมาร

ก่อนกัระตม

เลิกสละแยก

แตกคณะกลม

เกลียวบนิยม

คบดุจเดิม^{๔๖}

คำว่า “แตกแยก” มีความหมายว่าเป็นทั้งการ “แตก” คือแตกสามัคคีระวางสงสัยกัน และ “แยก” คือ เลิกคบค้าสมาคมกัน คำที่นำมาซ้อนนี้ช่วยเสริมความหมายให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น

๑.๖ การเล่นคำซ้ำ เป็นการใช้คำที่รูปเหมือนกัน แต่ความหมายต่างกัน ลักษณะการซ้ำคำที่พบมากในเรื่องนี้ เป็นการซ้ำคำคำเดียวกันเพื่อเน้นย้ำหรือแสดงรายละเอียด หรือเป็นการเล่นคำให้เกิดความไพเราะในลักษณะกระทู้ หรือเล่นคำภายในวรรคเดียวกัน เช่น

อุปมาดิฉันท์ ๑๑

พวลิจจวิชีวิต

ดิยรัฐวัชชี

ละองค์ละองค์มี

มิตรพันธน์^{๔๗}

แสดงให้เห็นว่ากษัตริย์ลิจจวิมีหลายพระองค์และยังแสดงให้เห็นความเป็นปัจเจกบุคคลว่า กษัตริย์ลิจจวิแต่ละพระองค์ทรงมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันอีกด้วย

อินทวิเชียรฉันท ๑๑

บางคนกมลอ่อน

อุระซ่อนพิโรพรรณ

บางพวกพิสัยฉัน

กุขเกลียดก็เสียดสี

บางเหล่าก็เป็นกลาง

พิเคราะห์ข้างพิจารณาดี

บางหมู่กรุณมี

ณหทัยก็ให้ของ^{๔๘}

การเน้นคำว่า “บาง” แสดงว่าผู้ที่พบเห็นวัสสการพราหมณ์ถูกลงโทษมีจำนวนมากและแต่ละคนความเห็นที่แตกต่างกันไป

ภาพย์ฉบับ ๑๖

ไว้ปากไว้วากยวาทิ

ไว้วงศ์กวี

ไว้เกียรติและไว้นามกร

ไว้เฉลิมเสริมศรีพระนคร

คือพิทยาภรณ์

พิเศษประดับสรรพงาม^{๔๙}

การเน้นคำว่า “ไว้” เป็นการเน้นจุดมุ่งหมายในการแต่งเรื่องนี้ให้เห็นชัด และเล่นเสียงของคำอย่างไพเราะ

๑.๗ การเล่นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกัน เป็นการช่วยอธิบายความให้ชัดเจนขึ้น และเสริมความให้หนักแน่นขึ้นอีกด้วย

ภาพย์ฉบับ ๑๖

หากหักจักได้ชัยแขวง

ฤาแพ้แลลง

พะว่าพะวังลึงเล^{๕๐}

คำว่า “พะว่าพะวัง” หมายความว่า ห่วงหน้าพะวงหลัง คำว่า “ลึงเล” หมายความว่าไม่แน่ใจสองจิตสองใจ แสดงถึงความลังเลพระทัยอย่างมากของพระเจ้าอชุตศัตรูในการไปตีแคว้นวัชชี

ด้วยเหตุพระองค์ทรงเสา

วนศัพท์สำเนา

ระเบ็งระบือลือชา^{๕๑}

คำว่า “ระเบ็ง” หมายความว่า ทำให้ตั้ง “ระบือ” หมายความว่า ลือ เลื่องลือ เอิกเกริก ฟุ้งเฟื่อง “ลือชา” หมายความว่า ลือ โด่งดัง ทุกคำมีความหมายใกล้เคียงกัน เป็นการอธิบายความและเน้นว่าความสามัคคีของกษัตริย์ลิจฉวีเป็นที่รู้ลือลือกันทั่วไป แสดงว่าต้องยึดมั่นในสามัคคีธรรมจริง

๑.๘ การสร้างคำครูลหุด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการแต่งฉันท ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความรู้ความสามารถของกวี ได้แก่

๑.๘.๑ การเลือกใช้รูปคำ เช่น ใช้คำบาลี เพื่อให้เหมาะสมกับแผนผังบังคับครูลหุ อีกทั้งกวีคงจะถนัดภาษาบาลีมากกว่าเพราะเคยบวชเรียนและได้รับความรู้จากบิดามาก่อน เช่น

อินทรวีเชียรฉันท ๑๑

... บางพวกพิสัยฉันท

ภูมเกลียดก็เสียดสี^{๕๒}

ภูร คือ โกรธ

วสันตติลฉันท ๑๔

... กลางคินมhusสวะประเทือง

ดูริยศัพท์ดีดสี^{๕๓}

มhusสวะ คือ มทรสพ

นอกจากนี้ยังเลือกใช้รูปคำเพื่อความไพเราะอีกด้วย เช่น

มาลินีฉันท ๑๕

ผิวจะวิรุณแคลงใน

ราชหฤทัยไท...^{๕๔}

ใช้คำว่า “วิรุฐ” แทน “พิรุฐ” เพื่อความไพเราะ

๑.๘.๒ การใช้คำสมาสสนธิเพื่อให้เหมาะสมกับแผนผังบังคับคำครุหลุ เช่น

สาลินีฉันท ๑๑

ยินดีบัดนี้กิจ

จะสัมฤทธิ์มหารมณ^{๕๕}

คำว่า “มหารมณ” มาจาก มน สนธิกับ อารมณ ในที่นี้ต้องการครุหลุเป็น ๑-๒ จึงใช้คำนี้

นอกจากนี้ยังมีวิธีสร้างคำครุหลุวิธีอื่นๆ อีก เช่น การยัดคำ การตัดคำ และการแยกคำ ซึ่งเป็นลักษณะต่างๆ ไปของการสร้างคำครุหลุ ซึ่งจะไม่กล่าวถึงเพราะเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว

๑.๙ การใช้คำธรรมดา นอกเหนือไปจากการใช้ศัพท์ทั้งหลายแล้ว ชิต บุรทัตยังใช้คำที่เข้าใจง่ายและงดงามซึ่งมักปรากฏในบทสนทนาและการดำเนินเรื่องมีการใช้ภาษาพูดหรือคำเลียนเสียงพูดอีกด้วย เช่น คำว่า “กะ” แทนคำว่า “กับ” คำว่า “อือออ” การใช้คำธรรมดามีประโยชน์ในการอ่านเอาความ เข้าใจได้ไม่ยาก ทำให้สามัคคีเภทคำฉันท์เหมาะเป็นแบบเรียน เพราะถึงแม้ว่าจะมีคำศัพท์ปะปนอยู่บ้างก็ไม่ใช่วรรณคดียากนัก ตัวอย่างเช่น

มาณวฉันท ๘

อย่าดีและหลู่

ครูจะเฉลย

เธอน่ะสวย

ภักตะอะไร

ในทินนี้

ดี ฤ ใจน

พอเหตุภัย

ยิ่งละครมั่ง^{๕๖}

การแต่งฉันทแบบบทสนทนาเป็นเรื่องยาก เพราะเนื้อความจะถูกกำหนดไว้แล้วตามเนื้อเรื่อง แต่สำหรับชิต บุรทัต ไม่ใช่เรื่องยาก ท่านสามารถใช้คำธรรมดาแต่สื่อสารได้ตรงประเด็น ทั้งยังเพิ่มเติมสัมผัสหรือเล่นคำในบทสนทนาได้อย่างไพเราะอีกด้วย

อุเปนทริเวียรฉันท ๑๑

และบ้างก็พูดว่า

นะแน่ข้าสดับตาม

ยุบละบิลความ

พจแจ้งกระจายมา

ละเมิดดีเตียนท่าน

ก็เพราะท่านสิแสนสา

ระพัตถลิกา

วและสุดจะขัดสน

จะแน่มิแน่เหลือ

พิเคราะห์เชื่อเพราะยากยล

ณ ที่บมีคน

ธก็ควรขยายความ

และบ้างก็กล่าวว่า

นะแน่ข้าจะขอถาม

เพราะทราบคดีตาม

วกลีอระบือมา

ดิฉินเยาะหมิ่นท่าน

ก็เพราะท่านสิแสนสา

รพันพิกลกา

ยพิลึกประหลาดเป็น

จะจริงมิจริงเหลือ

มนเชื่อเพราะไปเห็น

ผีขบขล่ำเค็ญ

ธก็ควรขยายความ^{๕๗}

๑.๑๐ การใช้คำได้เหมาะสมกับเนื้อเรื่อง หากตอนใดเกี่ยวกับความโศกเศร้า น่าสงสาร ชิต บุรทัตจะเลือกใช้คำที่สามารถทอดเสียดได้ น้ำเสียงที่ใช้แฝงความเห็นอกเห็นใจในที่ ตอนใดเกี่ยวกับสงคราม น้ำเสียงของคำจะคึกคัก กระแทกกระทั้น มีจังหวะที่เร้าใจ เช่น

กาพย์สุรางคนางค์ ๒๘

สะพริบสะพรั่ง

ณ หน้าและหลัง

ณ ชายและขวา

ละหมู่ละหมวด

ก็ตรวจก็ตรา

ประมวลงมา

สิมากประมาณ^{๕๘}

ถ้าเป็นอารมณ์โกรธก็จะมีการกระทบกระเทียบเปรียบเปรยต่างๆ และใช้คำผรุสวาทต่างๆ เช่น พระเจ้าอชาตศัตรูใช้คำว่า “มึง” “กู” ตอนที่ทรงบริภาษวัสสการพราหมณ์ คำที่ใช้มักเป็นคำตาย เสียงห้วนสั้น หรือใช้คำลหุมากๆ ทำให้จังหวะของฉันท์กระแทกกระทั้น นอกจากนี้มีหลายตอนที่ชักจูงใจด้วยการใช้คำที่มีวาทศิลป์ มีเหตุผลดีน่าเชื่อถือ เช่น ตอนวัสสการพราหมณ์ไปขอพึ่งพระบารมีของกษัตริย์ลิขณวี

วสันตดิลกฉันท์ ๑๔

อันข้าพระองค์ขณะนี้

ภยมิจะร้อนใด

ยิ่งกว่าจะหามนุษย์ไหน

จะเสมอเสมียดตน

ใครเปลื้องประเทืองประณททุกซ์

ภยมุขประมวลด

ไร้ญาติและขาดมิตรสกล

ชนผู้จะดูตาย

โดยเดียวเพราะอาตุรณแด

และก็แก่ชรากาย

ที่ซึ่งจะพึงสรณะหมาย

อนุสรบห่อนเห็น

ทราบข่าวขจรกิริติบา

รมิวาพระองค์เป็น

เอกอัครกษัตริย์สุขุมเพ็ญ

กรุณามหาศาล

หวังเพื่อพะพิงบพิตรพิง

อภิโพธิสมภาร

มอบกายถวายชีวิตปราณ

นิจกาลปรารมภ์^{๕๙}

๑.๑๑ การเลือกใช้คำเหมาะสมกับระดับบุคคล ถ้าเป็นกษัตริย์ต้องใช้ราชาศัพท์ ถ้อยคำที่ใช้มีการเลือกเฟ้นอย่างดี แต่ภาษาที่ใช้กับพระกุมารจะเป็นภาษาง่ายๆ อย่างที่เด็กเข้าใจได้ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นได้ว่าถ้อยคำที่กวีใช้สามารถสื่อสารกับผู้อ่านได้เป็นอย่างดี คำที่ใช้มีความคมคาย เสียงและความหมาย ของคำช่วยสร้างภาพในใจผู้อ่านได้ชัดเจน ผู้อ่านจะรู้สึกและอารมณ์ร่วมกับตัวละคร ตัวอย่างเช่น วัสสการพราหมณ์ “ยอมรับทุเรศผล ขรกรรมพะพานกาย”^{๖๐} คำว่า “พะ” หมายความว่าพบปะ แต่ในที่นี้กวีใช้คำนี้เพื่อให้เห็นถึงความเสียสละของวัสสการพราหมณ์ที่มีต่อชาติบ้านเมือง ผู้อ่านจะรู้สึกถึงความทุกข์ทรมานที่มาปะทะตัวเขาซึ่งเป็นความทุกข์อันยิ่งใหญ่ที่โหมกระหน่ำเข้ามา เขาต้องเจ็บปวดมาก แต่ก็ “กัดฟันบฟันเพื่อน สติอดสะกดเอา”^{๖๑} คือมีความอดทนต่อความเจ็บปวด ถ้าไม่อดทน ความแตก จะทำให้เสียแผนที่วางไว้ เจ็บปวดจนต้องกัดฟันทน แต่ก็สามารถครองสติไว้ได้ กวีใช้คำได้ดีจนทำให้ผู้อ่านมองเห็นถึงบุคลิกของวัสสการพราหมณ์เด่นชัดและรู้สึกชื่นชม

๒. การใช้ความเปรียบเทียบ

แม้ว่าสามัคคีเภทคำฉันท์ไม่ค่อยมีการเปรียบเทียบเพื่อให้เกิดภาพพจน์มากนัก และภาพพจน์ส่วนมากก็เป็นแบบอุปมา แต่กวีก็ได้แทรกความเปรียบเทียบไว้ในตอนที่เหมาะสม การใช้ความเปรียบเทียบนี้มีส่วนเสริมให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องได้ดีขึ้นเพราะมักจะเปรียบเทียบเกี่ยวกับสิ่งที่ผู้อ่านรู้จักดีอยู่แล้ว เป็นการเปรียบตามธรรมเนียมนิยมที่เคยเปรียบกันมาหรือเปรียบตามคำพังเพยสุภาษิต เช่น

วสันตดิถีฉันท์ ๑๔

เปรียบปานมหรณพหนี	ทะนุที่ประทั้งความ
ร้อนกายกระหายอุทกยาม	นรหากประสบเห็น
เอิบอ้อมกระหิมหทยคราว	ระอุผ่าวกี่ผอนเย็น
ยังอุณหมูญจนะและเป็น	สุขปีติดีใจ ^{๖๒}

เปรียบกษัตริย์ลิจฉวีว่ามีน้ำพระทัยเมตตาเหมือนห้วงน้ำใหญ่ที่ช่วยประทั้งความหิวกระหาย และให้ความเย็นแก่ผู้คน และวัสสการพราหมณ์ก็เป็นผู้กระหายที่จะได้ฟังพระบารมีให้เป็นสุขสบาย

วสันตดิถีฉันท์ ๑๔

มาครไฟทรรุณิกร	พลอ่อนบข่านาญ
ทั้งสิ้นจะสู้อสมรรถาญ	ริบุนั้นไฉนไหว
ตั้งอินทโคปกะผวา	มุหผ่า ณ กองไฟ
หึ่งห้อยจะแข่งสุริยะไหน	จะมีนำชีวลาญ ^{๖๓}

เปรียบกองทัพมครว่าไม่เข้มแข็งมั่นคง มาสู้กับแคว้นวัชชีจะตายเปล่า เหมือนแมลงเม่าบินเข้ากองไฟ หรือเหมือนหึ่งห้อยผยองจะแข่งแสงกับดวงอาทิตย์โดยที่ไม่มีวันชนะ

แต่ก็มีความเปรียบเทียบหลายอย่างที่แปลกกว่าที่เคยพบเห็นกันอยู่ เช่น

อิทิสงฉันท์ ๒๐

กลกะกาะหวาดขมังธนู	
บห่อนจะเห็นธวัชริปู	ลีล่าถอย ^{๖๔}

พระเจ้าอชาตศัตรูเปรียบเทียบว่าวัสสการพราหมณ์ชี้ขีลลาดตาขาวเหมือนทหารที่ยังไม่เห็นธงของข้าศึกก็ล่าถอย ซึ่งความเปรียบเทียบนี้เหมาะสม เพราะการเดินทัพจะต้องมีธงนำทัพมาก่อน แล้วกองทัพจึงเคลื่อนตามมา แต่ทหารคนนี้ก็กลับวิ่งหนีโดยที่ไม่เห็นแม้แต่ธงของข้าศึก แสดงว่าขีลลาดมาก

อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑

ลูกข้างประดาทา	รกกาลขวังไป
หมุนเล่นสนุกไฉน	ดูกันฉะนั้นหนอ
ครุวัสสการแส	กลแห่ยุดีพอ
ป้นปวนบเหลือหลอ	จะมีร้ายมิรานกัน ^{๖๕}

เปรียบวีรสการพราหมณ์ยุงกษัตริย์ลิจฉวีเหมือนเด็กที่สนุกกับการปั้นลูกข่างให้หมุนไปตามใจตน ความเปรียบในข้อนี้เปรียบเทียบโดยดูจากอาการ คือ วีรสการพราหมณ์ทำให้กษัตริย์ลิจฉวีปั่นป่วนเหมือนอาการที่ลูกข่างถูกปั่นให้หมุนไป โดยที่ผู้ปั่นสามารถบังคับให้ลูกข่างหมุนอยู่ได้ตลอดเวลา แสดงให้เห็นว่าวีรสการพราหมณ์เป็น “ผู้ปั่น” ที่สามารถ จนกระทั่งทำให้กษัตริย์ลิจฉวีหลงกล แดกสามัคคีกันจนหมดสิ้น

จะเห็นได้ว่าการใช้ความเปรียบไม่มากนัก แต่ก็เป็นที่ใช้ได้เหมาะสม เนื่องจากเปรียบเทียบกับสิ่งที่ผู้อ่านพบเห็น ความเปรียบจึงมีส่วนช่วยให้ผู้อ่านเห็นภาพ เกิดอรรถรส และเข้าใจเรื่องสามัคคีเภท คำฉันท์เพิ่มมากขึ้น

๓. การใช้สำนวนโวหาร

ลักษณะการใช้สำนวนโวหารที่สังเกตเห็นมี ๒ ประการ คือ สำนวนโวหารดั้งเดิม และสำนวนโวหารที่กวีคิดขึ้นเอง

๓.๑ สำนวนโวหารดั้งเดิม ที่เห็นได้ชัดคือสำนวนโวหารที่เปรียบตามแบบธรรมเนียมนิยมในวรรณคดีไทย เช่น เปรียบกรุงราชคฤห์สวยงาม สนุกสบายประดุจเมืองสวรรค์ เป็นต้น และยังมีสำนวนโวหารอีกประเภทหนึ่งที่ได้แบบมาจากโวหารในวรรณคดีเรื่องอื่น สังเกตได้ว่าสามัคคีเภทคำฉันท์เลียนแบบโวหารมาจากอิตรราชคำฉันท์^{๖๖} ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์) ซึ่งเป็นวรรณคดีในสมัยเดียวกัน เพราะสำนวนการพรรณนาชมกรุงราชคฤห์ และกระบวนช่างม้ามีลักษณะเลียนแบบกันมา ในคำนำของอิตรราชคำฉันท์ก็ได้กล่าวไว้ว่ารัชกาลที่ ๖ ทรงแนะนำให้พระศรีสุนทรโวหารเมื่อครั้งเป็นหลวงสารประเสริฐ (ผัน สาลักษณ์) “แต่งหนังสือสักเล่มที่มีได้ช่วยให้ภาษาไทยเสื่อมทราม”^{๖๗} ก็คืออิตรราชคำฉันท์นี้เอง แสดงว่าหนังสือเล่มนี้คงเป็นแบบอย่างของหนังสือที่เขียนดีเล่มหนึ่ง ชิต บุรทัตเองก็คงได้มีโอกาสอ่านหนังสือเล่มนี้พร้อมทั้งคำนำ จึงได้นำเรื่องนี้มาเป็นแบบในการแต่งสามัคคีเภทคำฉันท์ เพื่อให้เป็นหนังสือดีด้วย ถึงแม้ว่า ชิต บุรทัต เลียนแบบจากอิตรราชคำฉันท์ แต่ก็สามารถแต่งให้มีความไพเราะ และมีความงดงามด้านการพรรณนาอย่างสมบูรณ์ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าอิตรราชคำฉันท์เลย เช่น

อิตรราชคำฉันท์	สามัคคีเภทคำฉันท์
<p>กาพย์ฉมัง ๑๖</p> <p>ริ้วริ้วทิวธงสลอน ลีวลีวลีงอน</p> <p>ก็เงื่อมสง่าโจ้งงาม ...^{๖๘}</p> <p>เหลืองแดงหมอกขำดำปน ลางกระเลียวเขียวชน</p> <p>ทั้งผ่านและขาวพราวพราย ...^{๖๙}</p> <p>วสันตดิถีฉมัง ๑๔</p> <p>ภาพครุฑกึ่งยุดอรุณแผ่ กรเพียงจะผาดผยอง</p> <p>เทพนมชนิดกษณะมอง มรุเทพทิพาลัย ...^{๗๐}</p> <p>ข้อฟ้าก็เพื่อยกจะพัด ดลฟากที่ข้มพร</p> <p>บราลีพิไลพิศบวร นกศูลสล้างลอย^{๗๑}</p>	<p>กาพย์ฉมัง ๑๖</p> <p>เล็งสูงลี้วสวยชวยธง ชายโบกชวมนง</p> <p>สะบัดระริ้วปลิวปลาย ...^{๗๒}</p> <p>สีกายฝ้ายแซมแกมขน ดำบ้างต่างปน</p> <p>กระเลียวเหล่าเหลืองแดงพรรณ ...^{๗๓}</p> <p>วสันตดิถีฉมัง ๑๔</p> <p>ภาพเทพประนมพินิศนึ่ง นรสิงห์ล่ายอง</p> <p>ครุฑยุดกษณะกึ่งยุดผยอง และเผยขยับผัน...^{๗๔}</p> <p>สามยอดดลลดระยระยับ วะวะวัปลับพรรณ</p> <p>ข้อฟ้าตระการกมลจะพยับ จะเยาะยั่วที่ข้มพร</p> <p>บราลีพิไลศศกจรรูญ นกศูลประภัสสร</p> <p>หางหงส์ผจงพิจิตจรอน ดุจกวักนภาลัย^{๗๕}</p>

๓.๒ ส่วนนวนโวหารที่กวีคิดขึ้นเอง เรื่องสามัคคีเภทที่มีมาจากนิทานซึ่งมีลักษณะเป็นการเล่าเหตุการณ์ ไม่ใช่ความพรรณนา จึงมีลักษณะแตกต่างจากการแต่งร้อยกรองขนาดยาวของไทย ซึ่งนิยมแทรกการพรรณนาความหลายตอน ฉะนั้นบทพรรณนาและบทชมต่างๆ วาทีศิลป์ของวัสสการพราหมณ์ตลอดจนคำสอนท้ายเรื่องน่าจะเป็นส่วนที่ชืด บุรทัดเพิ่มเติมเข้าไป

บทพรรณนาที่ปรากฏในเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์เลือกใช้คำที่มีเสียงไพเราะและมีความหมายรู้จักเล่นเสียง เล่นคำได้อย่างเหมาะสม และสามารถสร้างภาพให้ผู้อ่านคล้อยตามได้ดียิ่ง เช่น

วสันตดิถีฉันท์ ๑๔

ห้อยย้อยประทีปอุบะประทีน

รสกลินก็เอมอร

อาบอบตรลบกระแจะขจร

ดุจทิพย์สุมาลัย^{๗๖}

กาพย์ฉบับ ๑๖

วงเสยเงยเตียรสายพลาง

เกิดทันต์ท่าทาง

สง่าปล้ำกำลัง^{๗๗}

วาทีศิลป์ของวัสสการพราหมณ์นับว่าดีเด่นมาก มีเหตุผลประกอบ และเปรียบเทียบให้เห็นจริง มีการอ้างว่าษัตริย์ลิจฉวีมีน้ำพระทัยเมตตากรุณาเป็นที่ทราบกันทั่วไป พระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของคนยากเหมือนห้วงน้ำใหญ่ที่ผู้หิวกระหายได้ดื่มกิน คนต้องราชภัยและมีความทุกข์อันใหญ่หลวงยิ่งกว่าผู้ใด ไร้ญาติขาดมิตรและถูกเนรเทศมา มีหน้ำซ้ำยังเฒ่าชราไร้ที่พึ่งพาอาศัย ทราบข่าวความกรุณาของพระองค์ ตนจึงหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จะมอบกายถวายชีวิตเพื่อรับใช้พระองค์ แล้วยังคงกล่าวอีกว่าษัตริย์ลิจฉวีคงไม่วางพระทัยตนนักเพราะกระทำเหมือนทรยศต่อบ้านเมืองของตนเอง จึงเล่าเรื่องย้อนหลังว่าตนต้องราชภัยเพราะคัดค้านพระเจ้าอชาตศัตรูไม่ให้ยกกองทัพมาตีแคว้นวัชชี จะเหมือนแมลงเม่าบินเข้ากองไฟ และเหมือนหิ่งห้อยที่บังอาจแข่งกับแสงอาทิตย์ จะตายเปล่า ไม่มีวันสู้ได้ ตนจึงถูกลงทัณฑ์ บาดแผลก็เป็นประจักษ์พยานที่ชัดเจนว่ามิได้แต่งกลประการใด มาหากษัตริย์ลิจฉวีเพื่อขอพึ่งพระบารมี แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดให้ทำสิ่งใดก็จะขอรับใช้พระองค์ตลอดไป นับว่าเป็นวาทีศิลป์ที่น่าเชื่อถือมาก เข้าใจว่าส่วนนี้ชืด บุรทัดคงได้แต่งเพิ่มเติม โดยเฉพาะความเปรียบเทียบต่างๆ

นอกจากนี้ในส่วนที่เป็นคำสอนก็มีวาทีศิลป์ดี ได้ชี้โทษของการแตกความสามัคคี สอนว่าคนเราไม่ควรมัวถือทิฐิมาก การไม่ปรองดองกันจะนำมาซึ่งความหายนะ หมู่ชนใดมีความสามัคคีจะทำการสิ่งใดก็ย่อมเจริญรุ่งเรือง มนุษย์นั้นประเสริฐกว่าสัตว์ ย่อมต้องคิดได้ เปรียบผู้ที่มีความสามัคคีเหมือนกับกิ่งไม้ที่มัดเป็นกำย่อมทำลายนยาก แต่ถ้าแตกความสามัคคีก็ทำลายนง่าย

อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑

ตั้งนั้น ณ หมูไต่

ฉิบไร้สมัครมี

พร้อมเพรียงนี้พัทธ์นี้

รวีวาพระแวงกัน

ห้วงเทอญมิต้องสง

สยคงประสบปลัน

ซึ่งสุขเกษมสันต์

หิตะกอบทวิการ ...

ป่วยกล่าวอะไรผู้	นรสูงประเสริฐครัน
ฤสรพรสัต์วอัน	เฉพะมีชีวีครอง
แม้มากฝึกังไม้	ผิวใครจะใครลอง
มัดกำกระนั้นปอง	พลหักก็เต็มทน
เหล่าไหนผิไมตรี	สละลี ณ หมุ่น
กิจใดจะขวยชวน	บมิพร้อมมิเพรียงกัน
อย่าปรารถนาหวัง	สุขทั้งเจริญอัน
มวลมาอุบัติบรร	ลูไฉนบได้มี ^{๗๔}

จะเห็นได้ว่าบทศิลป์ในทั้งสองตอนนี้เป็นถ้อยคำที่ซึ้งงูใจได้ดี มีความเปรียบที่เหมาะสมและเป็นจริงอีกด้วย

ฉันท์ของชิต บุรทัต

ชิต บุรทัต เชี่ยวชาญด้านการแต่งฉันท์เป็นพิเศษ เหตุที่กล่าวเช่นนี้ได้ก็เพราะมีเหตุผลสนับสนุนหลายประการ คือ

- ผลงานส่วนใหญ่ของชิต บุรทัต มักจะแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทฉันท์ จากหนังสือ “กวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต” ที่รวบรวมผลงานของท่านไว้ทั้งหมด ๕๘ เรื่อง แต่ปรากฏในสารบัญญ ๔๐ เรื่อง มีเรื่องที่แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทฉันท์ถึง ๒๕ เรื่อง ในจำนวนนี้ใช้ชื่อว่าคำฉันท์เพียง ๗ เรื่อง เป็นกาพย์ ๓ เรื่อง นอกนั้นเป็นโคลงและมิกลอน ๑ เรื่อง นอกจากนี้ยังมีผลงานที่แต่งด้วยฉันท์ใช้ชื่อว่า เป็นคำฉันท์ซึ่งไม่ได้นำมาพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้อีก ๒ เรื่อง ได้แก่ กรุงเทพคำฉันท์ และสามัคคีเภทคำฉันท์ จะเห็นได้ว่า เรื่องที่แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทฉันท์มีจำนวนเกินกว่าครึ่งหนึ่งของร้อยกรองของท่าน คือ ๒๗ เรื่องจาก ๔๒ เรื่อง อีกทั้งผลงานขนาดยาวหลายเรื่องมักแต่งเป็นฉันท์ เช่น สามัคคีเภทคำฉันท์ เป็นต้น
- คำฉันท์นั้นนับได้ว่าเป็นฉันทลักษณะที่แต่งยากอย่างหนึ่ง เพราะจะต้องเคร่งครัดเรื่องครูลหุ แต่เดิมนั้นไม่ค่อยเคร่งครัดในเรื่องนี้เท่าใดนัก แม้กระทั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณชิตชิโนรส ซึ่งทรงเป็นผู้วางกฎเกณฑ์การแต่งฉันท์ของไทยโดยทรงดัดแปลงจากฉันท์อินเดียในคัมภีร์วุตโตทัย มาเป็นฉันท์วรรณพฤติ ๕๐ แบบ และมาตราพฤติ ๘ แบบ ก็ไม่ได้ทรงเคร่งครัดในเรื่องครูลหุนัก จะเห็นได้ว่าการใช้คำมิได้ตรงตามบังคับครูลหุของฉันท์ประเภทที่ทรงเลือกใช้ และจำนวนคำที่บังคับ เนื่องจาก กวีโบราณยึดเสียงหนักเบาตามธรรมชาติมากกว่าเพ่งเล็งรูปคำ เช่น

วสันตติลฉันท์ 14

อ้าแม่ผู้เพ็ญพักตรคือบง	กชแก้วกุสุมสวรรค์	๐ ๐ ๑ ๐ ๑ ๑ ๑	┌───┐	๑ ๑ ๑ ๑ ๐ ๐
ยินโฉมประโลมสมรนิรัน	ดรเดียดฤดีตาล	๐ ๐ ๑ ๐ ๑ ๑ ๑	└───┘	๑ ๑ ๐ ๑ ๐ ๐
ปางยลวิมลมุขภิโย	คุณช้าวดำแดงขาน	๐ ๐ ๑ ๐ ๑ ๑ ๑		๑ ๑ ๐ ๑ ๐ ๐
ร้อยเท่าเทียมลक्षणลาญ	ลรรลุงหลงตำรังสกนธ์ ^{๗๕}	๐ ๐ ๑ ๐ ๑ ๑ ๑		๑ ๑ ๐ ๑ ๐ ๐

แต่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา การกวีได้รับการฟื้นฟู มีการเข้มงวดในการแต่งฉันทให้ถูกต้องตามฉันทลักษณ์มากขึ้น ฉะนั้นการแต่งฉันทสมัยนั้นจึงเป็นเรื่องยากและใช้ฝีมือมาก เพราะนอกจากจะคำนึงถึงความไพเราะแล้ว ยังต้องระมัดระวังในเรื่องฉันทลักษณ์อีกด้วย แต่ชิต บุรทัต ก็สามารถแต่งฉันทได้อย่างไพเราะและถูกต้องตามฉันทลักษณ์ทุกประการ มีการเลือกเฟ้นคำที่ทำให้เกิดจินตภาพได้ตามที่กวีต้องการ และเรื่องสามัคคีเภทคำฉันทของท่านก็ได้กลายเป็นแบบอย่างในการแต่งคำประพันธ์ประเภทฉันทในสมัยต่อมา ตัวอย่างเช่น

อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑

บงเนื้อก็เนื้อเด่น	พิศเส้นสรวิรว	๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒
ท้าวร้างและทั้งตัว	ก็ระริกระริวไหว	๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒
แลหลังละลามโล	หิตโอ้เลอะหลังไป	๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒
เฟ่งผาดอนาถใจ	ระกระร่อยเพราะร่อยหวาย ^{๔๐}	๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒

๓. ตามปกติการแต่งฉันท์ ๑๑ และฉันท์ ๑๒ เช่น อินทรวีเชียรฉันท์ ฤซงคประยาต ฉันท์ เป็นต้น คำสุดท้ายของวรรคแรกกับคำที่ ๓ ของวรรคที่ ๒ จะสัมผัสกันหรือไม่ก็ได้เพราะมีได้กำหนดในข้อบังคับของฉันท์ แต่ชิต บุรทัตก็สามารถแต่งให้รับสัมผัสได้เกือบทุกแห่งทำให้เกิดความไพเราะ และลักษณะสัมผัสแบบนี้ยังนิยมแต่งกันอยู่จนทุกวันนี้ เช่น

อินทรวีเชียรฉันท์ ๑๑	
ห้วงแผน ฦ แผนดิน	ผิถวิลสะดากไต
เกือกจสฤษฏีไป	บมิเลียงละเบียงเบียน ^{๔๑}

๔. ตามปกติการแต่งกาพย์สุรางคนางค์ไม่มีการบังคับคำครุหลุ แต่กาพย์สุรางคนางค์ของชิต บุรทัตจะเรียงคำครุหลุสลับกันไปให้มีลีลาคล้ายฉันท์ แสดงว่าท่านน่าจะชอบแต่งฉันท์เป็นพิเศษ และยังทำให้กาพย์ไพเราะยิ่งขึ้น เช่น

กาพย์สุรางคนางค์ ๒๘	
ก็โหและฮึก	ประหัฐคะคึก
ประกวดประชัน	ณ ท้องพระลาน
ประมาณอนันต์	อเนกสรร
พ เตรียมคระไล ^{๔๒}	

เข้าใจว่าการเพิ่มคำหลุลงไปในกาพย์สุรางคนางค์นี้ ชิต บุรทัตได้เห็นแบบอย่างจากฉันท์บางประเภทที่แต่งด้วยคำหลุสลับกันซึ่งมีลีลาอันไพเราะน่าฟัง เช่น อิทธิสังฉันท์ ๒๐ หรือ ปมาณิกฉันท์ ๘ เป็นต้น ตัวอย่างเช่น

สิ่งต่างๆ ที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ชิต บุรทัต มีความถนัดและสามารถแต่งฉันท์ได้อย่างคล่องแคล่ว ไพเราะเพราะพริ้ง ทำให้ผู้อ่านเกิดอรรถรสในการอ่าน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้สามัคคีเภทคำฉันท์มีชื่อเสียงเป็นที่นิยมอ่านกันโดยทั่วไป

บทสรุป

การที่วรรณกรรมเรื่องใดจะเป็นที่นิยมแพร่หลายได้นั้น ต้องอาศัยองค์ประกอบทั้ง ๓ ประการ ได้แก่ เนื้อหาและแนวคิดที่น่าสนใจ มีผู้แต่งฝีมือดี ตลอดจนมีผู้อ่านจำนวนมาก สิ่งที่สำคัญ คือ แม้ว่าจะมีเนื้อหาสาระดีเพียงใด แต่หากผู้แต่งขาดความเชี่ยวชาญในการถ่ายทอดสาระ ความคิด ความรู้สึกในเรื่องให้ปรากฏแล้ว ย่อมไม่อาจเป็นวรรณคดีชั้นเลิศได้ เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ก็เช่นกัน หากขาดผู้แต่งฝีมือดี เจกเช่นชิต บุรทัต ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการสร้างสรรค์วรรณกรรมเรื่องนี้ให้มีความงดงามยิ่งทางวรรณศิลป์ เรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ก็คงไม่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักทราบเท่าทุกวันนี้

เชิงอรรถ

^๑อาจิน จันทรมพร, “เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับหนังสือเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ ของชิต บุรทัต,” *สวนหนังสือ ฉบับที่ ๑๗* (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๘๓.

^๒ประจิด วราภรณ์, “ชิต บุรทัต ‘กวีแก้ว’ ระดับชาวบ้าน,” *เอกลักษณ์ไทย*, ๑ (สิงหาคม, ๒๕๐๒), ๘๑.

^๓ชิต บุรทัต, *สามัคคีเภทคำฉันท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๙ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๒๑), หน้า ๕๑.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๕ฉันท์ทั้ง ๑๘ ประเภทได้แก่ กมลฉันท์ จิตรปทาฉันท์ ไตรภูกฉันท์ มาถนวกฉันท์ มาลินีฉันท์ วสันตดิลกฉันท์ วิงส์ฐฉันท์ วิชขุมมาลาฉันท์ สัททูลวิกกีฬิตฉันท์ สัทธาฉันท์ สาลินีฉันท์ อินทรวีเชียรฉันท์ อินทรวงศ์ฉันท์ อีทิสงฉันท์ อุปชาติฉันท์ อุปภูจิตาฉันท์ อุเปนทรวีเชียรฉันท์ นอกจากนี้ยังมีกาพย์อีก ๒ ชนิด คือ กาพย์ฉับบึง และกาพย์สร้างคนางค์

^๖อุปทานิยมธรรม คือ ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม ได้แก่

๑. เมื่อมีกิจใดๆที่จะปรึกษา ต้องมีการประชุมเพื่อหารือกิจนั้นเสมอๆ
๒. เมื่อมีเวลาก็มาพร้อมเพรียงกัน และเลิกประชุมพร้อมเพรียงกัน แม้จะทำการใดก็ตามโดยพร้อมเพรียง
๓. ถือธรรมเนียมเคร่งครัด มีคิดดัดแปลงแก้ไข
๔. มีความเคารพผู้ใหญ่ และเมื่อได้รับคำแนะนำเกี่ยวกับเรื่องใด ก็เชื่อฟังโดยเคารพ
๕. ไม่ล่วงเกินและประทุษร้ายด้วยประการใดๆ ต่อบุตรและภรรยาของผู้อื่น
๖. นับถือบวงสรวงสถานที่เคารพ เช่น ปุชนียสถาน เป็นต้น
๗. บำรุงปกป้องพระอรหันต์ที่พำนักในแคว้นวัชชี

^๗ปุรุจันท์ [นามแฝง], “สามัคคีเภท จากประวัติศาสตร์และพุทธประวัติถึงคำฉันท์และละคร,” *เอกลักษณ์ไทย*, ๑ (สิงหาคม, ๒๕๒๐), ๙๐-๙๑.

^๘อาจิณ จันทรัมพร, เรื่องเดิม, หน้า ๙๖-๙๗.

^๙ชิต บุรทัต, เรื่องเดิม, หน้า ๙.

^{๑๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๑๑}ปุรุจันท์ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า ๙๑.

^{๑๒}ภาพนี้เป็นคำรวมที่พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเรียกกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ และร้อย ตรงกับว่า poetry ในภาษาอังกฤษ

^{๑๓}พิทยาลงกรณ, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น, “กลอนแล่นักกลอน,” *พระนิพนธ์บางเรื่อง และปาฐกถา* (พระนคร: องค์การคำของครุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๙๙.

^{๑๔}ชิต บุรทัต, เรื่องเดิม, หน้า ๓๘.

^{๑๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๑๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๑๗}เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๑๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๑๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๒๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

^{๒๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๒๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๒๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

^{๒๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๒๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

^{๒๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๒๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

^{๒๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๒๙}เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๓๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๓๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

^{๓๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๓๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๓๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๓๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๓๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

- ๓๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.
- ๓๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.
- ๓๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.
- ๔๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.
- ๔๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.
- ๔๒ ซลดา เรื่องรักษ์ลิขิต, *ทะเลพ่าย ศรีมหาภพ* (กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๒๙.
- ๔๓ ชิต บุรทัต, เรื่องเดิม, หน้า ๔๐.
- ๔๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.
- ๔๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.
- ๔๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.
- ๔๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.
- ๔๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.
- ๔๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑
- ๕๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.
- ๕๑ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
- ๕๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.
- ๕๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.
- ๕๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.
- ๕๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.
- ๕๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.
- ๕๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.
- ๕๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.
- ๕๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.
- ๖๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.
- ๖๑ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
- ๖๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.
- ๖๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.
- ๖๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.
- ๖๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.
- ๖๖ เข้าใจว่าพระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์) แต่งอิลราชคำฉันท์สำเร็จราว พ.ศ.๒๔๕๖ ในขณะที่เป็นหลวงสารประเสริฐ เพราะไม่มีระบุไว้แน่ชัดว่าหนังสือเล่มนี้แต่งเมื่อใด แต่คำนำที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเขียนพระราชทานนั้นลงวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๖ ทำให้เข้าใจว่า

คงแต่งเรื่องนี้อยู่ก่อนหน้านั้นสักเล็กน้อย ฉะนั้นหนังสือเล่มนี้จึงน่าจะเกิดขึ้นก่อนสามัคคีเภทคำฉันท์ที่แต่งขึ้นใน พ.ศ.๒๔๕๗ และลัดดา ปานุทัย กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “กวีเอก ชิต บุรทัต: ระหว่างสุราและอารมณ์,” *สวนหนังสือ เล่มที่ ๑๗* (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓๐. ความว่า “หนังสืออิลราชคำฉันท์ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์) ได้ก่อความบังนดาลใจให้ชิต บุรทัต ลงมือแต่งสามัคคีเภทคำฉันท์ขึ้น”

^{๖๗}พระยาศรีสุนทรโวหาร [ผัน สาลักษณ์], *อิลราชคำฉันท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๗ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๒๓), หน้า ๗.

^{๖๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๖๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^{๗๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๗๑}เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๗๒}ชิต บุรทัต, เรื่องเดิม, หน้า ๔๐.

^{๗๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๗๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๗๕}เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๗๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๗๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๗๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

^{๗๙}ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, *สรรพสิทธิ์คำฉันท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: หน่วยเสริมทัศนศึกษาวัดพระเชตุพน, ๒๕๑๑), หน้า ๕๓.

^{๘๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๘๑}เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๘๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๘๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๘๔}พระยาศรีสุนทรโวหาร [ผัน สาลักษณ์], เรื่องเดิม, หน้า ๓๕.

^{๘๕}ชิต บุรทัต, เรื่องเดิม, หน้า ๓๕.

^{๘๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

^{๘๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๘๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

^{๘๙}“ปกิณฑะเกี่ยวกับกวี ชิต บุรทัต,” *สวนหนังสือฉบับที่ ๑๗*, (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๔๗.

บรรณานุกรม

- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. *ตะเลงพ่าย ศรีมหาเทพย์*. กรุงเทพฯ: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.
- ชิต บุรทัต. *สามัคคีเภทคำฉันท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒๙. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๑.
- “ปกิณกะเกี่ยวกับกวี ชิต บุรทัต,” *สวนหนังสือฉบับที่ ๑๗*. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๓๗, หน้า ๔๓-๔๗.
- ปริมาณุชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. *สรรพสิทธิ์คำฉันท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: หน่วยเสริมทัศนศึกษาวัดพระเชตุพน, ๒๕๑๑.
- ประจิด วราภรณ์. “ชิต บุรทัต ‘กวีแก้ว’ ระดับชาวบ้าน,” *เอกลักษณ์ไทย*, ๑ (สิงหาคม, ๒๕๒๐), ๘๑-๘๖.
- ปุรุจันท์ [นามแฝง]. “สามัคคีเภท จากประวัติศาสตร์และพุทธประวัติถึงคำฉันท์และละคร,” *เอกลักษณ์ไทย*, ๑ (สิงหาคม, ๒๕๒๐), ๘๗-๙๖.
- พิทยาลงกรณ์, พระราชวรรังษีเธอ กรมหมื่น. “กลอนแล่นกกลอน,” *พระนิพนธ์บางเรื่องและปาฐกถา*. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๗, หน้า ๑๗๘-๒๒๐.
- ลัดดา ปานุกัย. “กวีเอก ชิต บุรทัต : ระหว่างสุราและอารมณ์,” *สวนหนังสือ เล่มที่ ๑๗*. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๓๗, หน้า ๑๓๐-๑๓๗.
- ศรีสุนทรโวหาร, พระยา [ผัน สาลักษณ์]. *อิเลราชคำฉันท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒๗. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๓.
- อาจิณ จันทรัมพร. “เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับหนังสือเรื่องสามัคคีเภทคำฉันท์ ของชิต บุรทัต,” *สวนหนังสือ ฉบับที่ ๑๗*. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, ๒๕๓๗, หน้า ๘๒-๑๐๔.